

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ У СТАРШІЙ ШКОЛІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет

ioleksa@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Е. В. Рябініна

Запорізький національний університет

elvirariabinina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7898-3637>

Ключові слова: історія України, антирелігійна політика, церква, духовенство, радянський режим, влада, викладання, старша школа, навчальна програма, підручник.

Характеризуються зміни у викладанні питань антирелігійної політики радянської влади, що відбувалися у старшій школі в контексті трансформацій суспільства та історичної науки від початку 90-х рр. ХХ ст. до сьогодення. Показано, що проголошення незалежності України дало змогу переглянути радянські ідеологічні концепти, які засуджували релігію та дискримінували її носіїв. Простежено зміни у навчальних програмах, що розширювали поле висвітлення питань і робили нові акценти на формування компетентностей старшокласників у відповідності з викликами часу. Проаналізовано якісні зрушення у змісті підручників з історії України, в яких висвітлювалися питання антирелігійної політики влади.

THE ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET REGIME AS AN OBJECT OF STUDY IN HIGH SCHOOL IN INDEPENDENT UKRAINE

O. M. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

E. V. Riabinina

Zaporizhzhia National University

Key words: history of Ukraine, anti-religious policy, church, clergy, Soviet regime, government, teaching, high school, curriculum, textbook.

The article describes changes in teaching senior students – those in grades 10–11 of general secondary educational institutions in Ukraine – the history of the Soviet regime's anti-religious campaign. These changes are presented in the context of the transformation of society and historical scholarship from the early 1990s to the present day. Particular attention is given to changes in interpretations and teaching methods concerning the key stages of the «storming of heaven» in the 1920s – 1930s and at the turn of the 1950s – 1960s, when the most extensive anti-religious campaigns occurred. It is shown that the democratization of society following Ukraine's declaration of independence made it possible to revise Soviet ideological concepts that condemned religion and discriminated against its adherents. Socio-political transformations that made education more open to humanitarian and spiritual issues were manifested, in particular, through the inclusion of religious studies topics in the educational process. The article analyzes changes in curricula that expanded the field of study and placed new emphasis on developing high school students' competencies in accordance with contemporary challenges. It is emphasized that the Soviet regime's attitude towards

religious organizations and their representatives was systematically hostile: they were regarded as elements of the «old world» that had to be destroyed. Authors of history textbooks explained that this attitude stemmed from the theoretical foundations of the Communist Party and manifested itself in the constant aggression of the authorities in various spheres – economic, legal, administrative, criminal, propaganda, and others. New textbooks revealed such phenomena as the persecution of spiritual leaders, clergy, and active believers, confiscation of church property, mass campaigns to close churches, and so on. It is concluded that changes in curricula and textbooks demonstrate a gradual shift from reproductive teaching methods to problem-oriented ones, encouraging students to understand phenomena, processes, and formulate their own conclusions. At the same time, it was stated that many aspects of the anti-religious struggle have not yet been adequately reflected in school textbooks. This calls for teachers' creative engagement and the use of various forms of extracurricular activities within the framework of the aforementioned topics, which are of worldview significance.

Воєнний стан в Україні, спричинений російсько-українською війною, тривале дистанційне навчання у регіонах, наближених до лінії фронту, а також масштабні освітні втрати, пов'язані з припиненням занять під час повітряних тривог: усе це дестабілізує освітній процес, спричиняє пасивність учнівського загалу та негативно позначається на якості освіти. Така ситуація вимагає від учителя неослабної уваги, системного аналізу навчального процесу, моніторингу проблемних питань, які через перелічені обставини часто опиняються на периферії освітнього фокусу. До таких проблемних питань, що суттєво впливають на розуміння історичних закономірностей і процесів, належить, на наш погляд, і комплекс тем, пов'язаних з висвітленням релігійних питань у радянський період та антирелігійною політикою радянської влади зокрема.

Ця політика витіснила релігію на маргінес суспільного буття, сприяла втраті традиційних моральних орієнтирів, зневазі до існуючих суспільних норм, формуванню середовища, схильного до емоційної нестабільності та радикальних реакцій. Тому в сучасних умовах особливо важливим є не лише відновлення історичної справедливості щодо релігійних спільнот, а й моральне оздоровлення суспільства, зокрема через уроки історії, які пояснюють причини, масштаби трагедії нищення церков і потенційні ризики повторення подібних помилок у майбутньому.

Одним із важливих аспектів морального оновлення суспільства є адекватне розкриття у старшій школі – у 10–11 класах закладів загальної середньої освіти – питань антирелігійної політики радянської влади, зокрема антирелігійних кампаній, які становили квінтесенцію цієї системної,

неупинної, але водночас спорадично-непослідовної боротьби.

У цьому контексті розглянемо, яким чином у старшій школі незалежної України відбувалося повернення уваги до зазначених питань, який їхній статус сьогодні, які аспекти знайшли відображення у навчальних програмах і підручниках, а також які чинники цьому сприяли. Такий аналітичний ракурс, на нашу думку, дозволяє глибше осмислити наявність невирішених питань у змісті навчальних матеріалів і стимулює пошук відповідей на них у практиці навчання та освітнього процесу загалом.

Останніми роками науковці дедалі активніше звертають увагу на важливість питання релігієзнавчої складової у формуванні історичної компетентності учнів. Про це, зокрема, свідчать публікації В. Кришмарел¹, Б. Недавньої², О. Недавньої³. Водночас слід зазначити, що ця складова лише починає набувати системного відображення в наукових розвідках.

Спираючись на тексти шкільних навчальних програм і підручників з історії, які були опубліковані протягом останніх трьох десятиліть, здійснюємо реконструкцію процесу включення питань антирелігійної політики радянського режиму в

¹ Кришмарел В. Ю. До питання про впровадження релігієзнавчого компоненту в курс «Історія України» (10–11 класи). *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2011. Вип. 8. С. 72–78.

² Недавня Б. Представлення релігії в навчально-методичній літературі з історії в УРСР періоду «перебудови» (1984–1990 рр.). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2019. Вип. 29. С. 17–26.

³ Недавня О. В. Релігійно-церковна проблематика у світських предметах середньої школи за новою програмою. *Українське Релігієзнавство*. 2005. Вип. 36. С. 325.

освітній процес старшої школи України – від проголошення державної незалежності до сьогодні. Акцентуємо на методичних аспектах висвітлення антирелігійних кампаній радянської влади в шкільному курсі історії.

Для розуміння дидактичних підходів важливо окреслити історичне тло, на якому формувалася антирелігійна політика радянської влади, її ідеологічні засади, механізми реалізації та наслідки для суспільства.

Більшовицька влада протягом усього періоду свого панування послідовно формувала власні ідеали, принципи та догми. Важливе місце у цьому світоглядному конструкті відводилося атеїзму, який у практичній площині реалізовувався як боротьба проти церкви – як інституції, а також проти духовенства і віруючих – як носіїв релігійності. Протягом десятиліть тривало протистояння між традиційною релігією та квазірелігійністю, що проявлялась у радянській системі обрядовості, культурі особистості, вшануванні вождів і партії.

В умовах антирелігійної політики, спрямованої на всі верстви населення, старше покоління виявляло більшу стійкість до ідеологічного тиску. Навіть перебуваючи в лещатах контролю, багато хто з них вдавався до практик «подвійного» життя та неформального релігійного спілкування. Натомість молодь, позбавлена життєвого досвіду, легше піддавалася нав'язуванню нових цінностей. Особливо ефективним цей вплив був у закладах освіти – середовищі, де діти проводили значну частину часу. Саме тому освітньому процесу, що перебував під контролем партійно-державних органів, надавали принципового значення.

У дисертаційному дослідженні «Розвиток змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.)»⁴ дослідник В. Петриків слушно відзначив, що історична освіта була позбавлення фактів і суджень, котрі, за офіційною догмою, не вписувались у радянське розуміння історичного процесу. Відповідно, атеїстичним духом була просякнута вся освіта. Нормою також стали періодичні антирелігійні кампанії, ініційовані владою – закриття церков, вилучення або паплюження церковного майна, моральний тиск на духовенство та віруючих, у тому числі й дітей.

Наприкінці 1980-х рр., у добу «перебудови», почали з'являтися перші ознаки зміни ідеологічного курсу, хоча процеси демократизації не одразу позначилися на змісті шкільної освіти.

⁴ Петриків В. І. Розвиток змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Дрогобич, 2016. 256 с.

Реформи шкільної освіти у цьому напрямку, на думку Б. Недавньої, «втілювалися повільно, непослідовно і фрагментарно»⁵. У шкільних підручниках кінця 1980-х – початку 1990-х рр. ще були присутні елементи антирелігійної пропаганди. До прикладу, релігійність розглядалась як риса неосвіченості, а духовенство асоціювали з образом експлуататора. У той же час, споруди церков чи картини з релігійною тематикою високо оцінювались авторами у контексті розвитку архітектури й живопису. Як зауважує вищезгадана Б. Недавня, «самі автори підручників також поступово й повільно відходили від своїх атеїстичних переконань, прищеплених їм з дитинства найрізноманітнішими способами...»⁶.

Зміни стали більш помітними за часів незалежності, яка дала поштовх до переосмислення минулого, що, звичайно, впливало й на зміни в історичній освіті. На думку одного з перших авторів шкільних підручників історії, написаних в добу незалежності України, Ф. Турченка, «політичні події кінця 1980-х рр. створювали умови для розкріпачення творчої уяви вчених і створення правдивої версії минулого України»⁷. У цей час аналізується зміст освіти, особливості викладання, трансформуються методологічні засади історичної освіти. Зокрема, питання трансформації шкільної історичної освіти порушив К. Баханов у докторській дисертації «Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти»⁸.

У 1991–1992 навчальному році історія України викладалася паралельно з історією СРСР, загальноосвітня школа «... не встигала за стрімкою зміною політичної ситуації»⁹.

Напередодні проголошення незалежності України, 1991 р., учні старших класів та вчителі отримали можливість працювати з одним із перших самостійних національних підручників – «Історія України для 10–11 класів» авторства М. Ковалюка, С. Кульчицького, Ю. Курносова, В. Сарбея. Хоча видання позиціонувалося як «пробний навчальний посібник», воно мало структуру повноцінного

⁵ Недавня Б. Представлення релігії в навчально-методичній літературі з історії в УРСР періоду «перебудови» (1984–1990 рр.). *Історія релігій в Україні*. 2019. Вип. 29. С. 20.

⁶ Там само. С. 23.

⁷ Турченко Ф. Г. Україна □ повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. С. 11.

⁸ Баханов К. О. Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. Київ, 2007. 45 с.

⁹ Турченко Ф. Г. Україна □ повернення історії... С. 19.

підручника: поділ на глави й параграфи, запитання та завдання до викладеного матеріалу, добірку історичних документів із запитаннями до них. Врешті-решт, посібник був рекомендований Міністерством народної освіти України, що засвідчувало початок формування національного підходу до викладання історії у школі. Як зауважує Ф. Турченко, «учитель і учень могли помітити в ньому деякі риси так званого перебудовного мислення [...] але в цілому посібник було побудовано на теоретичних засадах радянської історіографії»¹⁰. Щодо політики влади у сфері релігії, автори лаконічно зазначали, що від «людської байдужості» було знищено чимало творинь архітектури, в тому числі – храми та інші релігійні споруди¹¹.

Лише з 1992–1993 навчального року історія України запроваджувалася як повноцінна самостійна навчальна дисципліна. 1992 року було оприлюднено навчальну програму, відповідно до якої «вибір та побудова навчального матеріалу з історії мали здійснюватися за принципами гуманізації та поєднання формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів»¹². У дисертаційній роботі «Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.)» О. Томаченко зауважує: «... в змістовому наповненні програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів прослідковується ставлення держави до шкільної історії»¹³. Таким чином, відбувався поступовий відхід від радянських схем, ідеологічно заангажованих тем, в тому числі це стосувалося і висвітлення релігійних питань.

Незалежність відкрила нові можливості для історичної науки – долання «білих плям», розвінчання міфів та висвітлення раніше заборонених тем. Ці та інші складові знайшли відображення у низці праць вітчизняних науковців, поступово заповнюючи домашні бібліотеки свідомих та небайдужих. Варто згадати новаторську і відповідну сучасному науковому рівню працю О. Субтельного «Україна. Історія». Творчий доробок багатьох науковців поповнився працею «Історія України: нове бачення», яка вийшла у двох томах

(1995–1996)¹⁴. 15-титомне видання «Україна крізь віки» під загальною редакцією В. Смолія відобразило новітній погляд на вузлові моменти української історії від найдавніших часів до початку третього тисячоліття¹⁵. Зазначені праці сприяли якісному оновленню змісту навчальної літератури в закладах загальної середньої освіти.

Навчання за програмою 1992 р. здійснювалося до її оновлення у 1996 р. Звернемо увагу на підручник для 10 класу «Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.)» (1995) професора Ф. Турченка та проаналізуємо, чи взагалі питання антирелігійної політики радянського режиму розглядалося, а якщо так – то які її аспекти висвітлювались.

Хоча укладачі підручників поступово виходили з-під впливу державної політики атеїзму, релігійна тематика на початковому етапі висвітлювалася дозовано й обережно. Показовим прикладом є підхід Ф. Турченка, який аналізуючи складні соціально-економічні та політичні процеси 20-х рр. XX ст., окреслив відносини між владою і церквою у підрозділі «Конфлікт з церквою» розділу 3 «Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)». Автор акцентував увагу учнів на ключових елементах антирелігійної політики радянського режиму, зокрема: використання голоду 1921–1922 рр. як приводу до посилення репресій проти духовенства; конфіскації церковного майна; конфліктах із владою, які нерідко завершувались розстрілами віруючих та священнослужителів¹⁶. У підрозділі «Антицерковна політика влади в Україні» розділу «Радянська модернізація України (1928–1940 рр.)» увага приділяється законодавчим аспектам тиску влади на релігію. Згадується, що період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. став фінальним для існування УАПЦ. Одним реченням автор згадує і про складне становище інших конфесій України, не конкретизуючи їх.

¹⁰ Там само. С. 12.

¹¹ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О., Сарбей В. Г. Історія України для 10–11 класів (рос. мовою). Київ: Освіта, 1991. С. 179.

¹² Томаченко О. В. Трансформація змісту шкільних програм з історії (1989–2010 рр.). *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*: зб. наук. праць. Вип. 3.33: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2012. С. 195.

¹³ Томаченко О. В. Трансформація змісту шкільних програм з історії... С. 120.

¹⁴ Історія України: нове бачення: у 2-х т. / авт. кол.: О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр, О. П. Моця та ін.; під ред. В. А. Смолія; НАН України. Ін-т історії України. Т. 1. Київ: Україна. 1995. 350 с.; Історія України: нове бачення: у 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух та ін.; під ред. В. А. Смолія. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Україна, 1995. Т. 2. 1996. 494 с.

¹⁵ Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолія; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Альтернативи (т. 1–13), Генеза (т. 14–15), 1998–2004. URL: <https://surl.li/jmfoni> (дата звернення: 10.02.2025).

¹⁶ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1. (1917–1945 рр.). Підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза (рос.мов.). 1995. С. 175–176.

У підручнику 2003 р. висвітлення антицерковної політики більшовиків не зазнало серйозних трансформацій у порівнянні з виданням 1995 р. Проблематика розглядається згаданим автором у параграфі 38 «Українське мистецтво і церковне життя 1917–1920 років» теми № 3. Як бачимо, в одному параграфі здійснено спробу віддзеркалити основні тенденції у сфері культури та реалії церковного життя. Таке поєднання є характерним для більшості шкільних підручників не лише початку 2000-х рр., але й сьогодні.

Автор підкреслює зневажливе ставлення влади до релігії, церков, священників і вірян, яка називала останніх неповноправними громадянами¹⁷. Виокремлено питання становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом Василем Липківським. У підручнику вміщено фотографію митрополита, однак, попри його вагомий роль у церковному житті, відсутні будь-які біографічні відомості. Крім того, підручник містить лише одне запитання, спрямоване на перевірку знань учнів про антирелігійну політику.

Проблему антирелігійних кампаній автор також порушує у параграфі 49 «Література і мистецтво. Церковне життя» (с. 248–252), теми № 4 «Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 роки)» та параграфі 61 «Література та мистецтво. Антицерковна політика влади» (с. 306–311) теми № 5 «Радянська модернізація України (1928–1939 роки)».

Параграф 49 «Література і мистецтво. Церковне життя» частково дублює інформацію параграфу 38. Автор підкреслює принципову важливість УАПЦ, її авторитет серед населення та практику богослужінь українською мовою¹⁸. Зазначено, що така «лояльна» політика щодо церкви була поступкою з боку влади і тривала до закінчення нової економічної політики.

У параграфі 61 «Література та мистецтво. Антицерковна політика влади» автор, аналізуючи політику радянської влади, зауважує, що становище релігії на зламі 1920–1930-х рр. стало нестерпним; слова «піп», «куркуль», «петлюрівець» набули тотального негативного забарвлення, а священнослужителі зазнавали переслідувань. Крім того, використано поняття «безбожна п'ятирічка», що увійшло у вжиток як позначення періоду нещадного нищення релігії та її викорінення з

повсякденного життя суспільства. Виокремлено також питання перетворення церковних споруд на в'язниці, психіатричні лікарні, склади або їх цілковите знищення. Ці дії Ф. Турченко називає «варварством»¹⁹.

У підручнику для учнів 10 класу серед дат зазначено лише роки ліквідації УАПЦ, без згадки про роки її заснування.

Порівнюючи підручники цього автора різних видань, можна відзначити, що у виданні 1995 р. частіше використано термін «духовенство», тоді як у виданні 2003 р. – «священники». Також помітні хронологічні відмінності між згаданими підручниками. У виданні 1995 р. учні 10 класу вивчали події української історії від початку революції 1917 р. до завершення Другої світової війни (до 1945 р. включно), а учні 11 класу – від доби повоєнної відбудови до сучасності. Відповідно до змін навчальної програми, у підручнику 2003 р. учні 10 класу стали вивчати події від 1914 р. до 1939 р., а учні 11 класу (підручник 2001 р.) – від початку Другої світової війни до сучасності.

Навчальну програму з історії не можна назвати сталою: протягом останніх десятиліть вона зазнавала численних коригувань, доповнень і розширень тематичних блоків. Оновлення програм відбувалися у 1996 р. (з правками 1998 р. та уточненнями 2001 р.), а також у 2005, 2010, 2012, 2017, 2019 та 2022 рр. У цьому контексті дослідниця І. Селіщева слушно зауважила, що такі зміни «відбивали суперечності українського суспільства»²⁰, тобто були обґрунтованим і логічним процесом.

У підручнику Ф. Турченка та П. Панченка для 11 класу (2001) релігійні аспекти виокремлено в параграфі «Культура і духовне життя в Україні». Питання антирелігійної політики радянської влади охоплюють приблизно півтори сторінки тексту, де висвітлено основні репресивні заходи та наслідки втручання держави у релігійне життя. На наш погляд, автори не акцентують уваги на причинах відновлення владного тиску на релігію. Теза: «панівна ідеологія, що базувалася на грубо матеріалістичному світогляді, неминуче вступала в суперечність з релігійною свідомістю»²¹ є недостатньо зрозумілою для старшокласників

¹⁹ Там само. С. 309–310.

²⁰ Селіщева І. А. Розвиток історичної освіти в навчальних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Криворізький держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2020. С. 85.

²¹ Турченко Ф. Г., Панченко П. П. Новітня історія України. Ч. 2. 1939–2001. Підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2001. С. 160.

¹⁷ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1. 1914–1939. Підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Вид. 3-є, виправл. та допов. Київ: Генеза, 2003. С. 205.

¹⁸ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1... С. 250–251.

без додаткового пояснення. Крім того, у тексті не простежується аналіз відмінностей у проведенні антирелігійних кампаній у різні роки.

У перевиданні підручника 2006 р., підготовленому авторським колективом Ф. Турченка, П. Панченка та С. Тимченка, що стало наслідком оновлення навчальної програми, суттєвих змін не відбулося. Автори підкреслюють, що до антирелігійних акцій залучалися освітні й культурницькі осередки – школи, заклади вищої освіти, засоби масової інформації (газети, радіо). Створювалися відділи й кафедри наукового атеїзму, вносилися зміни до законодавства. Окреслено причини закриття храмів, їх географія та кількісне співвідношення, а також форми тиску на священників, зокрема економічного характеру²². Водночас автори не висвітлюють, які наслідки це мало для суспільства та чи існував опір таким діям.

В опорних конспектах для учнів 11 класів (2-ге видання) авторства Г. Середницької (2005) виокремлено пункт «Політика властей щодо релігій та церкви» у розділі 3 «Україна в умовах десталінізації (1953–1964 рр.)». У ньому відзначено двоякість політичного курсу влади, який не передбачала гармонізацію відносин між державою та церквою. Наприклад, авторка зазначає, що з одного боку влада декларувала повернення репресованих священнослужителів додому, а з іншого – продовжувала курс на подолання релігійності²³. Акцент у конспекті зроблений на законодавчих змінах, адміністративному закритті церков, статистичних даних про наслідки такої політики, економічного тиску, на використанні кіно, радіо та закладів освіти для пропаганди атеїзму. Водночас у матеріалі бракує конкретики: для наочності доцільно було б навести приклади фільмів чи радіопередач, які активно пропагували офіційний курс влади.

Порівнюючи згадані вище підручники, констатуємо, що видання Ф. Турченка подає тему ширше, розглядаючи антирелігійну політику як складову загальної ідеологічної системи. Натомість видання Г. Середницької зосереджується на періоді десталінізації, трактуючи релігійне питання як один із аспектів соціальних програм влади, без глибокого аналізу наслідків радянської політики у релігійній площині.

²² Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939–2001). Підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Вид. 5-те, доопрац. й допов. Київ: Генеза, 2006. С. 160–161.

²³ Середницька Г. В. Історія України (1939–2003): 11 кл.: Опорні конспекти. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: 2005. С. 110.

Аналіз підручників, що видавалися протягом 1990-х – початку 2000-х рр., дає змогу відзначити поступовий відхід від схем традиційної радянської історіографії, лаконічність викладу та непереобтяженість фактажем. Зважаючи на те, що державна незалежність відкрила можливість для осмислення «білих плям» історії, автори, на наш погляд, могли б глибше окреслити питання взаємовідносин між владою та церквою. Зокрема, варто було б порушити такі аспекти, як: чому більшовицька влада вбачала у церкві ідеологічного опонента; до яких саме моральних деформацій українського суспільства призвела антирелігійна політика.

Важливим документом, що вплинув на коригування змісту підручників у висвітленні тиску радянської влади на церкву, став Указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279²⁴. Зокрема п. 2 цього указу передбачав «розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес». Як наслідок, до програми для 11 класу було додано тему «Духовне розкріпачення й початок національного відродження. Релігійне життя України».

В опорних конспектах Г. Середницької (2-ге видання)²⁵ порушено питання причин релігійного відродження, зокрема: 1) зняття заборони на релігійне життя; 2) часткове подолання старих ідеологічних догм і орієнтирів; 3) пошук багатьма людьми духовної опори у житті; 4) повернення до традиційних цінностей. Таким чином, підкреслювалася значна роль релігійності та духовності в житті українського народу.

Особливої уваги заслуговує теза «пошук багатьма людьми духовної опори у житті», яка, на наш погляд, свідчить про глибший сенс, вкладений суспільством у релігію. Тож, багаторічні спроби радянської влади викоринити релігійність не увінчалася успіхом.

Відповідно до оновленої навчальної програми 2012 р., антирелігійні аспекти у 10 класі висвітлювались під час опрацювання тем 4 «Культура і духовне життя в Україні в 1917–1921 рр.», 5 «Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)» та 6 «Соціально-економічні перетворення в радянській Україні (1929–1938 рр.)». Наприклад, у підручнику «Істо-

²⁴ Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій. *Верховна рада*. 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002#Text> (дата звернення: 25.01.2025).

²⁵ Середницька Г. В. Історія України (1939–2003): 11 кл.: Опорні конспекти... С. 290.

рія України» авторства О. Пометун і Н. Гупан у межах теми 4 виокремлено підпункт «Ідеологічний тиск на мистецтво і релігійне життя» (с. 173–174), де питанню антирелігійної політики присвячено лише кілька речень в одному абзаці²⁶. У підпункті «Релігійне життя в Україні» (с. 199–200) теми 5 «Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)», авторки виокремлюють становлення УАПЦ, її авторитет у суспільстві, принципи діяльності та ставлення до радянської влади. Okремо схарактеризовано відносини між священнослужителями та вірянами. З іншого боку, висвітлено процес вилучення церковного майна, створення «Спілки войовничих безвірників» (яка не згадувалась у підручниках 1990–2000-х рр.), правові аспекти взаємовідносин держави з церквою, а також наслідки радянської атеїзації для суспільства і культури. Загалом можна констатувати, що ракурси висвітлення антирелігійної політики радянської влади у шкільних підручниках дещо розширилися.

Важливо, що з метою підвищення навчального інтересу учнів авторським колективом запропоновано проблемні запитання на кшталт: «Які особливості релігійно-церковного життя в Україні у цей період?», «Чому більшовики негативно ставилися до церкви?». На нашу думку, це є принципово важливим елементом навчального процесу, який не лише стимулює здобуття нових знань, а й сприяє розвитку критичного мислення та вміння аргументувати. Крім того, у порівнянні з підручниками більш раннього періоду, у виданні О. Пометун і Н. Гупан вміщено різні типи джерел, зокрема письмові (офіційний лист В. Леніна), зображальні (обкладинку часопису «Безбожник») тощо, та питання для розмірковування²⁷. Залучення джерел до шкільних підручників є важливим не лише для підвищення якості навчання, але й для розвитку історичного мислення учнів.

Відповідно до тодішньої навчальної програми, учні 11 класів проблематику антирелігійної політики влади розглядали при вивченні теми 3 «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 50-х – середина 60-х рр.)». Щодо державних вимог до знань, учень/учениця мали «визначати зв'язки між процесами лібералізації суспільства, особливостями політичного жит-

тя та суперечливими явищами у розвитку культури та духовного життя»²⁸.

Звернемо увагу на те, яким чином питання антирелігійної політики влади та антирелігійних кампаній, зокрема, розглянуті у підручнику для 11 класу авторок О. Пометун і Н. Гупан. Вони подаються у контексті суспільного життя відповідної доби. Примітно, що авторки здійснили спробу показати відмінність політики «відлиги» від політики попередніх періодів, зокрема періоду Другої світової війни; схарактеризували це питання крізь призму суперечностей владної політики; окреслили законодавчу базу; виокремили аспекти фінансового та адміністративного тиску; безправності священнослужителів (відмова у прописці) та вірян (звільнення з роботи за релігійні переконання, обшуки у приватних помешканнях); порушили тему заміни релігійних обрядів світськими. Авторки акцентували, що попри активні заходи влади, антирелігійні кампанії не мали очікуваного ефекту, а навпаки – сприяли посиленню набожності²⁹. Важливо, що, як і у підручнику для 10 класу, авторський колектив подає уривки з джерел, підсилює їх розгляд проблемними питаннями. Констатуємо, що проблематиці антирелігійної політики та кампаній присвячено більше уваги, ніж у підручниках 2001 та 2006 рр. На наш погляд, це свідчить про еволюцію історичних досліджень і зміну акцентів у викладанні цих аспектів суспільного життя.

Зміни у навчальній програмі 2017 р. були пов'язані з реформатуванням освітнього процесу та актуалізацією змісту освіти відповідно до викликів часу. Програми доповнилися рекомендаціями щодо міжпредметних зв'язків, посилено акценти на розвитку критичного мислення учнів, аналізі історичних джерел і документів. На відміну від попередніх років, до програми включено теми для практичних занять, розробки проєктів та написання есе. Звертаємо увагу, що розширено державні вимоги до результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів, зокрема щодо розуміння взаємин між державою і церквою в різні історичні періоди. Акцентовано на взаємозв'язку між процесом атеїзації суспільства та боротьбою проти української ідентичності, що є принципово важливим

²⁶ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Сицилія, 2012. 288 с.

²⁷ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10-го класу... С. 199–200.

²⁸ Навчальні програми для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень). *Освіта.ua*. 2012. URL: https://osvita.ua/school/program/30993/#google_vignette (дата звернення: 10.01.2025).

²⁹ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Сицилія, 2012. С. 144–146.

для формування історичної свідомості учнів при викладанні відповідних тем.

Аналізуючи зміни в освітніх програмах, на наш погляд, не слід оминати й той факт, що на ці коригування впливала й політична ситуація в державі – зміни президентів, міністрів освіти, їхні світоглядні орієнтири, зовнішньополітичні вектори тощо. Слід зауважити, що цей процес був повністю залежний від державної політики. Як зазначає С. Сергієнко, «підручники історії України змінювалися приблизно раз на 5 років – зі зміною програми та влади, втім, гранд-наратив залишався майже тим самим, хіба акценти розставлялися інакше»³⁰.

Не слід заперечувати той факт, що протягом тривалого часу окремі очільники держави (зокрема Л. Кучма, В. Янукович) демонстрували проросійські політичні орієнтири. Вони уникали конфронтацій, виявляли лояльність до російської влади, а тому не заперечували проти перекладу шкільних підручників з історії російською мовою та ігнорування окремих принципових історичних подій.

Якщо аналізувати ситуацію за президентства В. Ющенка, який позиціонував себе як проєвропейський політик, то спостерігалася спроба осмислення історичних подій минулого без зовнішнього втручання. Попри тиск проросійськи налаштованих діячів, перегляду піддавалися події періоду Другої світової війни, зокрема ті, що викликали суспільні дискусії та мали неоднозначне трактування.

За часів прем'єрства, а згодом і президентства В. Януковича, питання створення шкільних підручників залишалося у фокусі державної уваги. Наприклад, народний депутат від Партії регіонів В. Колесніченко наполягав на тому, щоб школярі Півдня та Сходу навчалися за одними підручниками, а Центру та Заходу – за іншими³¹. Такий підхід фактично закладав ідею регіонального поділу, різних інтерпретацій історичних подій, пошуку внутрішнього ворога тощо. Із навчальних програм і підручників свідомо вилучалися постаті, важливі для української історичної пам'яті – митрополита Йосипа Сліпого, Степана Бандери. Міністр освіти Д. Табачник ініціював реформування історичної освіти, що включало скорочення годин пропедевтичного курсу, перегляд програм шкільного курсу та зовнішнього незалежного оцінювання, а також створення «спільного» українсько-ро-

сійського підручника з історії, у якому російська сторона мала провідну роль. Як один із провідних представників академічної спільноти, Ф. Турченко виступив на захист самостійності української історичної освіти. Він наголошував, що ініціатива створення спільного підручника несе загрозу розмивання української історичної ідентичності, надає перевагу російській стороні через її потужні ресурси й впливи, сприяє односторонній інтерпретації спільного минулого і є політичним, а не науковим проєктом³². Як показала практика, суттєва різниця у трактуванні одних і тих самих подій стала вирішальним чинником, що поклав край реалізації цьому задуму³³.

Таким чином, підсумовуючи вивчення антирелігійної політики радянського режиму у старшій школі як складової освітнього процесу, можна зробити такі висновки. По-перше, відбувся відхід від офіційних радянських наративів та виправдання гонінь на релігію. Проголошення незалежності України створило умови для перегляду застарілих ідеологічно затверджених концептів. По-друге, відбувалася лібералізація освіти: до навчальних програм та шкільних підручників було включено релігійну тематику. По-третє, акцентовано репресивний характер заходів радянського режиму – антирелігійних кампаній, переслідування священнослужителів, конфіскації церковного майна, масового закриття храмів. По-четверте, відбувалося поступове оновлення та вдосконалення змісту шкільних підручників. По-п'яте, зміни навчальних програм засвідчили поступовий перехід від репродуктивних методів навчання до проблемно-орієнтованих, які стимулюють учнів до осмислення історичних явищ і процесів, формування власних умовиводів.

Водночас слід визнати, що чимало аспектів антирелігійної боротьби радянської влади досі не знайшли належного відображення у шкільних підручниках. Зокрема, недостатньо висвітлено регіональні особливості репресій, форми опору віруючих, вплив антирелігійної політики на моральну атмосферу суспільства. Це залишає простір для подальшого вдосконалення змісту історичної освіти та глибшого осмислення складних тем минулого.

³⁰ Сергієнко С. Підручник історії в Україні. *Спільне*. 2016. URL: <https://commons.com.ua/uk/pidruchnik-istoriyi-v-ukrayini/> (дата звернення: 28.02.2025).

³¹ Турченко Ф. Г. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. С. 78.

³² Турченко Ф. Г. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. № 46. Т. 1. С. 124–136.

³³ Історики: спільний підручник історії – це нереальність. *BBC News Україна*. 2010. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/12/101205_hystory_ok (дата звернення: 15.01.2025).

References

- Bakhanov, K. O. Teoretyko-metodychni zasady transformatsii suchasnoi shkilnoi istorychnoi osvity: avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.02. Kyiv, 2007. 45 s. [in Ukrainian].
- Istoryky: spilnyi pidruchnyk istorii – tse nerealist. *BBC News Ukraina*. 2010. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/12/101205_hystory_ok (data zvernennia: 15.01.2025) [in Ukrainian].
- Istoriia Ukrainy: nove bachennia: u 2-kh t. T. 1. Kyiv, 1995. 350 c. [in Ukrainian].
- Istoriia Ukrainy: nove bachennia : u 2-kh t. Kyiv, 1995. T. 2. 1996. 494 c. [in Ukrainian].
- Koval, M. V., Kulchytskyi, S. V., Kurnosov, Yu. O., Sarbei, V. H. Istoriia Ukrainy dlia 10–11 klasiv (ros. movoiu). Kyiv, 1991. 367 s.
- Kryshmarel, V. Yu. Do pytannia pro vprovadzhenntia relihiieznavchoho komponentu v kurs «Istoriia Ukrainy» (10–11 klasy). *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*. 2011. 8: 72–78 [in Ukrainian].
- Navchalni prohramy dlia uchniv 10–11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv z ukrainskoiu movoiu navchannia (riven standartu, akademichnyj riven, profilnyi riven). *Osvita.ua*. 2012. URL: https://osvita.ua/school/program/30993/#google_vignette (data zvernennia: 10.01.2025).
- Nedavnia, B. Predstavlenntia relihii v navchalno-metodychnii literaturi z istorii v URSR periodu «perebudovy» (1984–1990 rr.). *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi schorichnyk*. 2019. 29: 17–26 [in Ukrainian].
- Nedavnia, O. V. Relihiino-tserkovna problematyka u svitskykh predmetakh serednoi shkoly za novoiiu prohramoiu. *Ukrainske Relihiieznavstvo*. 2005. 36: 318–326 [in Ukrainian].
- Petrykiv, V. I. Rozvytok zmistu vyschoi istorychnoi osvity v Ukraini (1945–1991 rr.): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Drohobych, 2016. 256 s.
- Pometun, O. I., Hupan, N. M. Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 10-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kharkiv, 2012. 288 s. [in Ukrainian].
- Pometun, O. I., Hupan, N. M. Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 11-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kharkiv, 2012. 343 s. [in Ukrainian].
- Pro nevidkladni zakhody schodo ostatochnoho podolannia nehatyvnykh naslidkiv totalitarnoi polityky kolyshnoho Soiuzu RSR stosovno relihii ta vidnovlennia porushenykh prav tserkov i relihiinykh orhanizatsii. *Verhovna Rada Ukrainy*. 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002#Text> (data zvernennia: 25.01.2025) [in Ukrainian].
- Selysheva, I. A. Rozvytok istorychnoi osvity v navchalnykh zakladakh Ukrainy (kinets XX – pochatok XXI st.): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kryvorizkyj derzh. ped. un-t. Kryvyj Rih, 2020. 264 s. [in Ukrainian].
- Serhiienko, S. Pidruchnyk istorii v Ukraini. *Spilne*. 2016. URL: <https://commons.com.ua/uk/pidruchnik-istoriyi-v-ukrayini/> (data zvernennia: 28.02.2025) [in Ukrainian].
- Serednytska, H. V. Istoriia Ukrainy (1939–2003): 11 kl.: Oporni konspekty. Kyiv, 2005. 336 s. [in Ukrainian].
- Tomachenko, O. V. Transformatsiia zmistu shkilnykh prohram z istorii (1989–2010 rr.). *Naukovui visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho: zb. nauk. prats*. Mykolaiv, 2012. 3.33 (Istorychni nauky). 192–200. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/27.pdf> (data zvernennia: 28.01.2025) [in Ukrainian].
- Turchenko, F. H. Novitnia istoriia Ukrainy. Ch. 1. (1917–1945 rr.). Pidruchnyk dlia 10-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 1995. 344 s. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. H. Novitnia istoriia Ukrainy. Ch. 1. 1914–1939. Pidruchnyk dlia 10-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 2003. 352 s. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. H. Ukraina □ povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka. Kyiv, 2016. 104 s. [in Ukrainian].
- Turchenko F. H. Yak stvoriuvalysia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2016. 46 (1): 124–136 [in Ukrainian].
- Turchenko, F. H., Panchenko, P. P., Tymchenko, S. M. Novitnia istoriia Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 2006. 384 s. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. H., Panchenko, P. P. Novitnia istoriia Ukrainy. Ch. 2. 1939–2001. Pidruchnyk dlia 11-ho klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 2001. 384 s. [in Ukrainian].
- Ukraina kriz viky: v 15 t. Kyiv, 1998–2004. *Instytut istorii Ukrainy NANU*. URL: <https://surl.li/jmfonl> (data zvernennia: 10.02.2025).